

2.

СРБИЈА

Земља и народ

Име државе

Нововековна Србија баштини своју државност на средњовековним српским државама. Два дужа периода дисконтинуитета – турска владавина и југословенска заједница – оставили су катастрофалне последице на развој српског друштва и његове државе. Скоро све време постојања нововековне Србије, од 1804. до 1918, вођена је, с прекидима и застојима, борба против Турака и Турске ради стицања националне слободе, скидања феудалних окова и уједињења у једну државу. Затим је настао преокрет, напуштена је идеја о српском уједињењу и српској држави у корист југословенског уједињења и југословенске државе.

Нововековна српска држава настала је на територији Смедеревског санџака, иако је у ово време познат и у историографији прихваћен назив *Београдски њашалук (ејалет)*. Највећим делом санџак, односно пашалук простирао се на територији Српске деспотовине Ђурђа Бранковића. Појам Србија, за ту област, васкрсао је 259 година од пада под Турке, после аустријско-турског рата 1716–1718. године. Северна Србија постала је хабзбуршка круновина с именом Краљевина Србија (Königreich Serbien) и постојала до поновног повратка под турску власт (1739). Колико је овај назив супарничке силе утицао на Турке да ову област именују као Српски ејалет или Срб ејалет (Sırp Eyaleti) историографија би тек требало да утврди. Ова два имена, аустријско и турско, и сачувана народна традиција о називу државе упућују нас на чињеницу да је назив Србија преовладао при крају средњег века, и да је све скупа било солидна баштина да се име нововековној држави прихвати и заживи.¹

Српска држава добила је 1830. године први пут званичан назив, изведен посредно из одредаба Хатишерифа и Берата – *Кнежевина Србија*. Турска администрација сматрала је Србију својом провинцијом и тај термин је употребила у четвртом Хатишерифу из 1838. године, који је код нас објављен као Устав Књажества Србије.² Порта је прећутно прихватила овај назив, који је коначно ушао у Устав из 1869. године: „Књажество је Србија наследна уставна монархија с народним представништвом (чл. 1)”. Званичан назив владара јесте *књаз*, а државе *Књажевина*, али су у народу, и у историографији, прихваћени савременији облици – *кнез* и *Кнежевина*.

Од 1882. године њен званични назив је *Краљевина Србија*.

Срби су имали државу и пре 1830. године, али за њу не постоји општеприхваћен назив: „Српска држава Првог устанка”, „Устаничка држава”, „Србија Београдског пашалука”, „Карађорђева Србија”, „Милошева Србија” итд. Будући да није имала званичан назив, тешко је наћи одговарајуће име, којим би се покрио цео период од 1804. до 1830. године и измириле супротности везане за устанке, династије и вође. Усуђујемо се да предложимо назив – *Револуционарна Србија*. Са окончањем Другог устанка није завршен процес започет 1804. године, из ратног прешло се на мирнодопски период Српске револуције.

Називи српске државе поклапају се, углавном, и са предложеном периодизацијом. Разлике постоје у години завршетка Српске револуције (ми бранимо становиште да је то било 1835), као и код прогласа Србије Краљевином 1882. године.³

Територија

Обласи

Нестанком српских средњовековних држава, име Србија пало је у заборав, до аустријске окупације већег дела Београдског пашалука (1718–1739), када је аустријски цар придодao себи титулу краља Србије.

Вук Караџић је под Србијом подразумевао територију која се простирала на северу до Саве и Дунава, на западу до Дрине, на истоку до Тимока, а на југу до Шар-планине.

Језгро нововековне српске државе чини Београдски пашалук, односно Смедеревски санџак (основан 1459. – са седиштем у Смедереву, односно Београду од 1521). Не постоје поуздани подаци о

површини ове турске административне јединице, али се претпоставља да је имала 24.440 км². Током Првог устанка Срби су знатно проширила устаничку државу изван Београдског пашалука. Од 1815. до 1833. године полуаутономна Србија враћена је на територију Београдског пашалука. Кнез Милош је припојио Србији од 1830. до 1833. године тзв. „шест нахија”, територије које су устаници ослободили изван Београдског пашалука. Оне су захватале простор од 13.300 км². Држава Првог устанка и Србија после 1833. године простирала се на површини од 37.740 км².⁴

Хатишерифом из 1833. године Порта је признала Србији запоседнутих „шест нахија”: Крајинску, Црноречку, Параћинску, Крушевачку, Старовлашку и Подрињску. Према ондашњим статистичким подацима у њима је било 907 села и 31.026 кућа, док је у дванаест нахија било 1.464 села, 62.523 куће и 71.546 пореских глава. Укупно, Србија је 1833. године имала 2.372 села и 93.549 кућа.

После српско-турских ратова 1876–1878. године Србија се проширила на југоистоку још за четири округа: Врањски, Нишки, Пиротски и Топлички (10.300 км²)⁵. Независна Кнежевина и Краљевина Србија простирала се на 48.300 км².⁶ Новодобијена територија бројала је 189 општина, осам вароши и варошица, 240 села, 45.192 куће и 62.471 пореског обвезника.

Између Србије и Бугарске постојали су озбиљни спорови око поделе Македоније уочи Балканских ратова, о чему ће касније бити више речи. Спор је решен Другим балканским ратом између савезница и то у корист Србије.

Највеће територијално проширење Србија је остварила у Балканским ратовима (1912/13) – део Рашке области, Косово и Метохија и Македонија – 39.500 км². Та територија озваничена Букурешким мировним уговором (10. август 1913) већа је од оне коју су Срби држали у време Првог устанка, а била је нешто више од пет година у саставу Србије. Србија је унела у Краљевину СХС простор од 87.800 км², а Војводина 19.702 км² и више од 1.300.000 становника. До Балканских ратова све балканске земље, осим Црне Горе, биле су територијално веће од Србије, а после њих она је претекла само Грчку, али и даље је била мања од Бугарске и Румуније.⁷

Социјалистичка република Србија, у чији састав је улазила Војводина, захватала је 88.361 км², али без Македоније, која је стекла статус самосталне републике.

Стуб револуционарне Србије била је Шумадија, независне – долина Мораве (до 1912), а од тада још и долина Вардара. Географске одреднице нововековне српске државе могле би бити – Шумадијска, Моравска и Моравско-вардарска Србија.⁸

Граница

Смедеревски санџак, односно Београдски пашалук мењао је своје границе више пута. Уочи издијања Првог устанка граница се протезала Дунавом и Савом, Дрином до више Лешнице, затим ишла Цером и Влашићем, па се враћала на Дрину иза Крупња, остављајући Јадар и Рађевину Босни. Дрином је граница кривудала до Бајине Баште, Златибора (Кремна, Чајетина, Љубиш), секла Моравицу испред Прилика, затим Ибар иза Маглича и код Трстеника излазила на Западну Мораву, даље Великом Моравом до ушћа реке Црнице код Параћина. Одатле је граница ишла према североистоку Кучајским планинама до Црног врха, скретала према истоку до Дели Јована и на север преко Великог гребена и Мироча до Оршаве на Дунаву.

Граница Београдског пашалука после 1815. године остала је непромењена, али је изгубила статус међе која дели провинције Турског царства, јер су јој српске власти посвећивале више пажње. Правно својство установе која дели две државне територије добила је тек после Хатишерифа из 1833. године. Она је у периоду између 1830. и 1834. године била предмет о којем су одлучивале Турска, Русија и Србија, па је њихов споразум имао статус међународног договора, чија се правна основа налазила у Хату из 1833. године. Границу је крајем 1830. и почетком 1831. године обишла руско-турско-српска комисија, на основу чега је Коцебу израдио карту, према којој је извршено разграничење између Турског царства и Кнежевине Србије (1833/34).

Граница се протезала реком Савом и Дунавом до ушћа Тимока, затим узводним током исте реке до ушћа речице Безданице. Одатле је допирала до Вршке чуке, обухватајући Велики Извор, ишла на Пољану, Бабин нос, планину Китак, Клисур, теснац Кадибогаз, иза Репушнице и Папратне, преко Тимока до планине Дрноврта. Даље се граница протезала преко Уланца, Периша, Гољана, Рибара, планине Грамаде, иза Копај Кошаре и спуштала се правим углом на реку Топоницу, и секла Јужну Мораву код Суповца. Одатле је прелазила преко Малог и Великог Јастрепца, теснаца Дрмна (Јанкове клису-

ре), Лепинца, Копаоника, излазила на Ибар код села Јарине и ишла водом до ушћа реке Рашке, затим њеним током до горе Пресије, врха Голије, Вратенице и Јанкова камена. Са планине Јавора спуштала се на Ојковачко брдо, продужавала реком Увцем до близу Доброселице. Преко Орлића, Виогора, Препелице и гребеном планине Ивице досезала је до Дрине и спуштала се њеним током у Саву. Према ранијим аустријско-турским уговорима, све аде на Сави и Дунаву, изузев Циганлије, припададе су Хабзбуршкој монархији.

Овим чином је нестала граница Србије београдског пашалука, а новом је Кнежевина Србија издвојена из састава Турског царства као засебна државна заједница. Кнез Милош је поклањао посебну пажњу граници сматрајући је „најсветијом тачком државе“, па је њено установљавање и обележавање прослављено у Србији. Војно уређење границе било је примарно, па је до 1839. године подигнуто 115 караула, у којима је боравило 90 буљубаша и 585 стражара. На местима где су друмови пресецали границу подигнуте су „тврде капије“ и установљене царинарнице, пет карантина и девет састака. Војним законима прописано је да је основна дужност војске обезбеђење границе.⁹

Берлинским конгресом (1878) одређена је следећа гранична линија Кнежевине Србије: низводно реком Дрином, остављајући Србији Мали Зворник и Сакар, затим старом границом до врха Канилуга на Копаонику; одатле је ишла јужним обронцима Копаоника, гребеном Марице и Мрдарске планине, вододелницом Ибра, Ситнице и Топонице, остављајући Преполац Турској. Потом се граница спуштала на планину Гољак, задржавши долину Медвеђе Србији, и сезала до врха Пољанице. Крапинском планином излазила је на ушће речице Којинске у Јужну Мораву, близу села Нерадовца, па избијала више Трговишта на планину Свети Илија, брдо Кључ, Бабине горе и Црни врх. Одатле је граница ишла према Бугарској, планинским врховима који чине вододелницу Струме и Мораве, па преко Гацине, Црне Траве, Дарковске равни, Дранице, Дашчаног кладенца и Стола, па код села Сегуша секла пут Софија – Пирот. Правом линијом допирала је до планине Видлич, Радочине, остављајући Србији село Дојковце а Бугарској село Сенокос. Затим је граница продужавала ка северозападу преко Старе планине до гребена Балкана и спајала се са старом границом близу Смиљеве чуке.

Међународна комисија за разграничење, аустроугарско–руско–француско–италијанско–српско–турска, обележила је границу 1879. године.

Територија стечена у Балканским ратовима омеђена је више пута. Лондонска конференција је 17. априла 1913. утврдила границу Албаније према Црној Гори и Србији и она је ишла од ушћа реке Бојана у море на врх планине која дели Бојану од Скадарског језера, сече језеро, затим правом линијом која раздваја Груде и Хоте, који остају Црној Гори, а Кастрати и Клименти Албанији. Граница потом оставља Црној Гори Плав и Гусиње и иде планинским венцем и вододелницом Лима и Дрима. Одатле се Албанија граничи са Србијом, и граница кривуда даље планинским венцем остављајући Србији Ђаковицу и Призрен, а љумски округ Албанији. Потом вијуга Корабом, Доњи Дебар оставља Албанији а град Дебар Србији. Црни Дрим и планински гребен граница су двеју држава до обала Охридског језера код села Лине, с тим што је Струга припала Србији.

Исте године, 5. маја и 16. августа, утврђена је и граница са Грчком: од Охридског језера граница је вијугала према Преспанском језеру, које дели од села Куско до Долних Дупљана, а затим вододелницом реке Черне и Могленице сече Вардар јужно од Ђевђелије, пресеца Дојранско језеро и издија на гребен планине Беласице.

Одавде на север кривудала је граница с Бугарском: Беласица, вододелница Вардара и Струме, секла је Струмицу код Радичева и Новичанску реку код Рајанца, ишла гребенима и планинама Кале тепеша, Драгнева дага, Малеша, Клепала, Пољане, Луловог врха, поново вододелницом Вардара и Струме до Патарице, места ранијег разграничења.¹⁰

О разграничењу са другом српском државом биће речи у одељку о Црној Гори.

Административна подела

Устаничка држава прихватила је турску административну поделу на нахије, кнежине и села (1807). Таква подела задржана је и после 1815. године.

Србија Београдског пашалука делила се на дванаест нахија: Београдску, Ваљевску, Јагодинску, Крагујевачку, Пожаревачку, Пожешку, Рудничку, Смедеревску, Соколску, Ужичку, Ђупријску и Шабачку. Присаједињењем „отргнутих крајева” Србија је знатно

увећана за нахије: Крајинска, Црноречка, Параћинска, Крушевачка, Старовлашка и Подрињска. Стицањем аутономије (1830–1833) мењало се бројно стање нахија и преустројавале њихове унутрашње границе према потребама државе. Године 1834. Србија је бројала 21 нахију и 60 капетанија. Нахије су се делиле на кнежине, које се од 1830. називају капетанијама, од 1834. срезовима, када и нахије добијају нов назив – окружије (округ). Кнежине (капетаније, срезови) делиле су се на села, односно општине од 1839. године.

Кнез Милош је неколико година тражио најбоље решење у погледу административне поделе земље, па је увео веће управне јединице од нахија – области, попут устаничких војних одбрамбених целина после 1811. године. Од 22. марта 1834. године била су то сердарства: Рашко (Старовлашко, Ужичко, Чачанско, Рудничко окружје), Расинско (Крушевачко, Јагодинско, Параћинско, Ресавско окружје), Подунавско (Пожаревачко, Смедеревско, Београдско, Крагујевачко окружје), Мачванско (Шабачко, Ваљевско, Подрињско, Соколско окружје) и Тимочко (Књажевачко, Црноречко, Крајинско окружје). Седишта сердарства била су у Чачку, Јагодини, Београду, Шапцу и Неготину.

Следеће године кнез Милош основао је још веће области од сердарстава (5), назвавши их војним командама (4): Средоточна или Шумадијска (Ђупријски, Јагодински, Крагујевачки, Београдски, Смедеревски, Пожаревачки округ), Моравско-подрињска (Ужички, Руднички, Чачански, Крушевачки округ), Дунавско-тимочка (Крајински, Црноречки, Гургусовачки, Алексиначки округ) и Подрињско-савска (Подрињски, Шабачки, Ваљевски округ). Седишта војних команди била су у Крагујевцу, Алексинцу, Неготину и Шапцу. Оваква, милитаризована управна подела остала је на снази до почетка 1839. године.

Уставима је коначно решено питање административне поделе земље: Сретењским (1835) и Турским (1838) на округе, срезове и општине. Године 1839. Србија се делила на 17 округа (Алексиначки, Београдски, Ваљевски, Гургусовачки, Јагодински, Крагујевачки, Крајински, Крушевачки, Подрињски, Пожаревачки, Руднички, Смедеревски, Ужички, Ђупријски, Чачански, Црноречки, Шабачки), 52 среза и 1.251 општину. Окрузи су састављени од по два до пет срезова.

Сви потоњи уставни прихватили су овакву унутрашњу поделу земље. Промене су вршене само у време територијалног ширења државе и преуређења унутрашњих граница, ради бољег групи-

сања срезова и општина. До 1878. године Србија је задржала исти број округа, али се број срезова увећао на 66, понајвише деобом постојећих. Стицањем независности Кнежевина је добила четири нова округа: Врањски, Нишки, Пиротски и Топлички са 15 срезова, па је укупно имала 21 округ и 81 срез. Законом о општинама (1884) прописано је да општина не сме имати мање од 500 пореских глава, нити се при обликовању општинске територије смеју делити села, па је сходно томе, уместо ранијих 1.314, образовано 625 нових општина (515 у старим, а 110 у новим окрузима).

Законом о административној подели земље (27. март 1890) Краљевина Србија била је подељена на 15 округа (Ваљевски, Врањски, Крагујевачки, Крајински, Крушевачки, Моравски, Пиротски, Подрињски, Подунавски, Пожаревачки, Руднички, Тимочки, Топлички, Ужички, Црноречки) и 72 среза. До овог смањења дошло је спајањем мањих округа и прегруписавањем окружних подручја, док су засебне административне управе добили градови Београд и Ниш. Изменама које је донео Закон из 1896. године Тимочки и Црноречки спојени су у Тимочки округ, а издвојен је засебан Нишки округ, чиме је престала да постоји посебна управа за град Ниш. Осим што је 1899. године измењен број срезова и општина (2.865) ништа се није мењало до Закона из 1900 године, када је Подунавски округ подељен на Београдски и Смедеревски, па је тако Србија бројала 16 округа, 81 срез и 796 општина. Нова измена уследила је убрзо, Законом од 22. априла 1902. године Руднички округ подељен је на Руднички и Чачански и тако је број округа враћен на традиционалну бројку – 17, па је такво стање остало све до 1918, односно 1921. године. После територијалног проширења у Балканским ратовима, ова област је Законом од 5. септембра 1913. године подељена на 11 округа (Битољски, Дебарски, Кавадарски, Кумановски, Новопазарски, Пјеваљски, Призренски, Приштински, Скопски, Тетовски, Штипски) и 46 срезова.

Централне силе поделиле су Србију Софијским уговором (1915) на три окупационе зоне. Бугарску окупациону зону која је захватала Источну Србију, јужно Поморавље и Повардарје, чиниле су две управне јединице: Војно-инспекцијска област Морава са седиштем у Нишу (24.442 км²) и Војно-инспекцијска област Македонија са седиштем у Скопљу. Немачка Етапна зона ишла је дуж моравско-вардарске долине са седиштем у Скопљу и с циљем да се контролише најважнија саобраћајница на Балкану. Остало је било

под аустријском окупационом зоном – Војним генералним гувернманом, са седиштем у Београду, који је два пута прошириван ка југу до Косовске Митровице (29.884 км²). Покорена Србија била је подељена на округе. Непријатељ је планирао да од Србије Војног гувернмана, Црне Горе и северне Албаније (до реке Шкумбе) оснује посебно краљевство површине 60.108 км² с једним од аустријских принчева на челу.¹¹

Становништво

Први озбиљнији и потпунији попис становништва и иметка у Србији извршен је тек 1834. године, иако је било таквог покушаја још у време Првог устанка. Потом је до 1910. године обављено још 15 пописа целокупне територије Србије и један ослобођених крајева у српско-турским ратовима. Први модернији и потпунији попис био је онај из 1866, али је тек попис из 1890. године био усклађен са захтевима модерне статистике.

Становништво Србије увећавало се територијалним ширењем државе, досељавањем и прираштајем. Претпоставља се да је Београдски пашалук уочи избијања Устанка 1804. године имао око 400.000 становника. Устаничка Србија је, пред пад, бројала око 700.000 становника. Разлику од око 300.000 чине житељи оних крајева изван Београдског пашалука које су устаници ослободили, затим досељеници и редован прираштај. Поред Срба, у Србији је било највише Турака (око 24.000), затим Румуна-Влаха (20.000), Цигана (12.000) и Јевреја (2.000).

Према попису из 1910. године, православних је било 2.881.220 (98,6%), муслимана 14.335 (0,5%), католика 8.435 (0,28%), мојсијеваца 5.997 (0,2%) и протестаната 799 (0,025%).

Бројно стање становника Србије кретало се: 1804 – око 400.000, 1813 – око 700.000, 1834 – 698.624, 1850 – 929.603, 1859 – 1.078.281, 1863 – 1.108.568, 1874 – 1.353.890, 1884 – 1.901.736 (стара територија без проширења – 1.544.188), 1895 – 2.341.675, 1910 – 2.922.058. Према попису из 1921. године, Србија се делила на Северну (2.655.078) и Јужну (1.474.560), и укупно је имала 4.129.638 становника. Србија Београдског пашалука добила је територијалним проширењем следећи број становника: 1833 – „шест нахија” 218.733 (44,6%), 1878 – 303.097 (23,1%), 1912/13 – око 1.474.560 (око 35,7%; Косово, Метохија, Рашка област – 681.104 Македонија – 793.456).

Густина насељености кретала се од 17,9 становника на квадратном километру 1834. до 60,3 у 1910. години, у чему је била испред свих балканских земаља. Србија је по броју становника била већа од Црне Горе и Грчке, а мања од Бугарске и Румуније (1910). Исте године, знатно већи број градског становништва од ње имале су Бугарска, Румунија и Грчка. Становништво Србије повећало се за мало више од једног века, са територијалним проширењима, досељавањима и прираштајем, за нешто више од седам пута.

Становништво Србије живело је претежно на селу. Варошица и вароши било је мало, градова још и мање. Многа места су као административни центри добијала статус варошице или вароши, иако су по броју становника и другим обележјима била осредња села. У наредној табели износимо однос сеоског и варошко-градског становништва у Кнежевини и Краљевини Србији.

	1834.	1884.	1910.
село	613.951 (93%) 2.139	1.665.849 (87,6%) 3.173	2.528.819 (86,54%) 3.233
варошица	14.896 (2,58%) 20	49	62
варош	22.744 (3,44%) 17	21	23
Укупно варош и варошице 1884. и 1910:		70, 200.404 (10,53%)	85, 303.363 (10,3%)
Београд	7.033 (1,06%)	35.483 (1,8%)	89,876 (3%)
Укупно:	659.624 2.268	1.901.736 3.243	2.922.058 4.142

Мушког становништва било је увек више него женског, осим у ратном периоду 1912–1918. године.

У Србији друге половине 19. и почетка 20. века, најбројнија су насеља од 500 до 2.000 становника (1884 – више од половине, 1900 – половину), док насеља са више од 7.000 становника 1884. има осам, а 1910. дванаест (Београд, Ниш, Лесковац, Крагујевац, Пожаревац, Шабац, Пирот, Врање, Зајечар, Ваљево, Крушевац и Смедерево).

Број становника био би знатно већи да Србија није доживела два тешка ратна периода: 1804–1815. и 1912–1918. године. Рат је током Првог и Другог устанка однео око 150.000 жртава, што је износило 21,4% становништва, тј. страдао је сваки пети, односно четврти житељ. У Балканским и Првом светском рату изгинуло је према званичној статистици 1.277.435 лица, што је износило 30,9% житеља (сваки четврти, односно трећи Србин) у односу на број становника Србије 1919. године или 43,7% у односу на 1910. годину. Кад је реч о ратним губицима у људству требало би нагласити да је у оба случаја изгинуо највиталнији и најпродуктивнији део становника, око 50% мушкараца старости између 18 и 55 година. Укупно је у ратовима Србије од 1804. до 1918. године изгинуло – 1.440.585 лица. У историји српског народа ово су, уз катастрофу Другог светског рата, демографски посматрано, најтрагичније странице у повести Србије.

Губитке српског становништва у ратовима нису могла да надокнаде непрекидна досељавања у Србију, која су током 19. века ишла из „српских земаља” и подручја средњовековне српске државе. Инверзне сеобе појавиле су се, делимично 1878, а појачане су од 1912. године и кретале су се у правцу проширења српске државе.¹²

Привреда

Укидање феудализма

Феудални систем Турског царства, тзв. тимарски систем, одавно подриван процесом читлучења, односно претварања миријске (државне) земље у приватно власништво био је један од узрочника избијања Српске револуције. У временима привредне анархије, када су се спахије и читлук-сахибије спориле око земље, раја је умноженим и појачаним давањима често била двоструко опорезивана. Кад се овоме придодāju разне таксе, царине и друге нерегуларне дажбине, потом несигурност и незакоње, стиче се потпунија представа о потлачености српске раје у Београдском пашалуку.

Ослобађањем Београдског пашалука престајали су, истовремено, феудални односи и обавезе. Устаничка држава је била сасвим лишена феудализма од 1807. до 1813. године. Падом Србије враћен је турски феудализам у свом класичном виду – тимарском систему. Споразумом кнеза Милоша и Марашли Али паше феудални односи и обавезе постављени су на законске основе. Рад на укидању феудализма Срби су започели 1820. године, а довршили деценију и по касније. Плаћање данка одсеком подразумевало је уступање феудалних добара Србима, а то питање решено је Хатишерифом из 1833. године. Њиме је данак пресечен на 2.300.000 турских гроша, у шта су ушле све обавезе српских сељака према спахијама и султану и Кнежевине Србије према Турском царству. Стога се Митровдан 1833. може узети као дан престанка турског феудалног уређења у Србији.

Престанком феудалних односа српских сељака према Турцима, није довршен у потпуности раскид са феудализмом у Кнежевини. Наредне две године српска држава је сакупљала феудалне обавезе од српских сељака, а кнез Милош се премишљао да турске феудалце замени српским. Време од 1833. до 1835. карактерише полуфеудално стање, кад није било феудалних односа, али јесте феудалних обавеза, које је сакупљала српска држава уместо спахија. На Срењској скупштини одлучено је да се све дајдине слију у порез од шест талира годишње, које би порески обвезници плаћали у две рате. *Од Ђурђевдана, 5. маја 1835. године, пресџале су и феудалне обавезе, ња се џај дан узима за време коначној укидања феудализма у Србији.* Ту би био крај социјалном процесу Српске револуције. Срби у Кнежевини Србији, међу првим народима у Европи, ослободили су се феудалних окова, што је будућем развоју земље дало посебно обележје. Будући да је српски феудализам престао да постоји још крајем средњег века, да за његово обнављање није било услова, и да је турски феудализам укинут, то је условило да је српско друштво 19. века дуго било сељачко, без феудалне и грађанске класе, са малобројном интелектуалном, политичком и културном снагом. То је био битан разлог што је Србија споро стицала друштвену елиту. Србијанско друштво било је егалитарно, са слабом материјалном основом за бржи привредни напредак и без могућности за индустријску револуцију.

Потом је неколико година решавано питање земљишне својине, да би четврти Хатишериф („Турски” устав – 1838) прописао да је „сваки Србин, саображавајући се законима државе, савршени го-

сподар продати своја добра и сопствености, располагати с њима по вољи и остављати иј завештанијем”. Српски сељак постао је први пут у својој повести баштиник, власник земље, коју је вековима обрађивао у средњовековном српском, потом и турском феудалном систему, као и осталих непокретних добара. Био је то *највећи добитијак српској сељака у целокујној њовесџи Срба*, као једна од најважнијих последица Српске револуције.

Ослобађањем југоисточне Србије (1878), потом дела Рашке области, Косова и Метохије и Македоније (1912), укинут је феудализам и у овим крајевима.¹³

Саобраћај

Годинама су путеви у Србији личили више на стазе него на друмове. Само су Цариградски друм и друм Крагујевац – Београд били прави путеви, редовно одржавани. Од мањег значаја били су путеви Београд – Вишеград, Београд – Лозница и даље Босна, затим Београд – Видин. Стицањем аутономије граде се тзв. крчаници, којима се повезују знатнија места у земљи: Крагујевац – Пожаревац, Свилајнац – Доњи Милановац итд.

Законом о сувоземним и јавним друмовима (1864) путеви у Србији подељени су на државне, окружне, среске и општинске. Сувоземна путна мрежа није била слаба, али су путеви били примитивно изграђени. Нешто бољи били су државни путеви који су водили од Београда за Ниш и даље према турској граници (Пирот и Врање), за Нови Пазар преко Крагујевца и Рашке, за Босну преко Шапца, за Видин преко Смедерева, Пожареваца и Неготина.

Речни саобраћај унапређен је 1835, затим 1896. године уређењем Ђердапа од стране аустријских власти. Осим Саве, где је редован саобраћај успостављен 1838. године, пловна је била делимично и Велика Морава. Живља пловидба Дунавом почиње од његовог проглашења међународном реком Париским миром, али је саобраћај на њему и Сави био углавном у рукама Аустрије, односно Аустро-Угарске. Прво српско бродарско друштво основано је 1890. године, а Србија је имала на располагању 1908. године свега осам бродова и 46 шлепера.

Од избијања Првог устанка до 1840. године, кад се у Србију уводи прави поштански саобраћај, посредством курира и мензулана обављан је поштански саобраћај, како у унутрашњости земље тако

и са иностранством. Татари су преносили државну, а уз њу и пошту српских грађана. Од отварања Аустријског конзулата у Београду (1836), курирска служба између Беча и Београда била је обједињена и њему поверена. Аустријска конзуларна пошта отворена је у Београду 1841, а укинута 1869. године.

Поштанска законодавна регулатива почиње Устројенијем поштанског заведенија (1843) којим су биле одређене линије редовног поштанског саобраћаја: Београд – Радујевац, Београд – Алексинац, Београд – Мокра Гора и Београд – Лозница. Године 1846, када је донета Уредба о наплати поштанских марака, у Србији је радило 36 пошта. Закон о поштама донет је 1866. и остао је на снази, уз мале измене и допуне, до краја постојања српске државе. Њиме је прописано отварање општинских пошта, али су правила о њима донета тек 1882. године. У Србији су 1908. године радиле 124 поште и 1.389 поштанских станица. Пошта се од 1866. године преносила дилижансом, касније и железницом.

Телеграф је у Србију уведен 1855, када је успостављена телеграфска веза са Земуну, а с Турском две године касније. Године 1908. Србија је имала 181 телеграфску станицу са 13.156 км телеграфске линије. Први телефон инсталиран је у Београду 1883, док је прва телефонска централа са 50 бројева прорадила 1898. године. Централа подигнута у Косовској улици 1911. године имала је капацитет 3.000 бројева. Међумесна телефонска веза између Београда и Ниша датира од 1886. године.

Железнички саобраћај успостављен је у Србији касно, неколико година после стицања независности, иако се идеја о градњи железничке пруге Београд – Цариград јавила још 1852. године. Сви планови о изградњи „гвозденог пута“ кроз Србију остали су неостварени до Берлинског мировног уговора (1878), који је обавезао Кнежевину да сагради пругу на територијама које је добила и повеже је с Турском и Аустро-Угарском. Берлинском и Бечком конвенцијом Србија је била задужена да изгради пругу кроз целу своју територију од Београда до Врања. Она није имала сопствена средства за овако велике привредне подухвате, па је била приморана да подиже међународне зајмове.

Железничка мрежа Србије изгледала је овако: Београд – Ниш (1884), Ниш – Лесковац – Врање (1886) – турска граница (1888), Ниш – Бела Паланка – Пирот (1887) – бугарска граница (1888), Лапово – Крагујевац (1887), Радујевац – Зајечар (1891), Пуприја

– Сењски рудник (1892) – Равна Река (1907), Тићевац – Свети Петар (1901), Младеновац – Аранђеловац (1904) – Лајковац (1908), Забрежје – Ваљево (1908), Сталаћ – Врњци – Краљево (1910) – Чачак (1911) – Ужице (1912), Параћин – Зајечар (1911) – Прахово (1914), Пожаревац – Мала Крсна (1915). Запажа се да се интензивна изградња железница у Србији одвијала за владавине краља Милана (614,2 км), да би потом била знатно успорена. За тридесет година постављено је укупно 1.368 км, нормалног колосека 694,4 а узаног 673,6 км. Возни парк имао је 1908. године 78 локомотива и 2.604 вагона. Изузимајући Малту, Србија је имала најнеразвијенију железничку мрежу у Европи, слабију од Грчке, а посебно од Бугарске и Румуније.

Железничка мрежа, иако је била скромна, била је важан фактор у развоју унутрашњег тржишта. Стога се приступило изградњи пруга узаног колосека, ради задовољења индустријских потреба, пре свега рудокопа. Напори Србије да железницом изађе на Јадранско море од 1896. године, када се појавио први пројекат, остали су безуспешни.¹⁴

Пољопривреда

Нововековна Србија била је и остала слабо развијена пољопривредна земља. Пољопривредом се бавило 1900. године 84,2% становништва, индустријом 6,7%, трговином 4,4%, а у јавним службама било је запослено 4,7%. На развој пољопривреде битно су утицали феудални а затим капиталистички односи, као и чињеница да у Србији није било српских феудалаца, а самим тим ни крупних пољопривредних поседа.

У време када је у Србији укинут феудализам, просечно домаћинство бројало је шест до седам чалнова, и поседовало нешто више од једног хектара оранице, око хектар ливада, десет ари винограда и 30 ари шљивика. Просечно српско домаћинство имало је укупно два и по хектара обрадиве земље, не убрајајући ту шуме и пашњаке. Године 1910. српски сељаци располагали су са 37% њива, ораница, винограда, воћњака и ливада, уз 63% шума и осталог земљишта.

Статистика из 1889. године пружа следеће податке: поседе до пет хектара имало је 72,6% становништва (међу њима било је највише оних од један до два), од 5 до 10 хектара – 20,3%, од 10 до 20 хектара – 6%, од 20 до 50 – 1%, а више од 50 хектара имало је свега 0,06% становника. У наредном периоду број власника земље до пет

хектара смањивао се, док се број оних који су уживали веће поседе повећавао, нарочито поседника између 20 и 30 хектара. Крајем 19. века било је 17.417 породица без земље.

Кукуруз је најраспрострањенија пољопривредна култура, а од стоке овце и свиње. Иако је свињогојство опадало после 1890. године, а растао број оваца и говеда, оно је, имајући у виду целокупан период, српском сељаку доносило основне приходе. Крај века обележен је падом сточарства, а порастом земљорадње. Током целог 19. века земљорадња и сточарство били су екстензивни. Иако и даље најважнија грана српске привреде, пољопривреда је заостајала за развојем трговине и индустрије. Само трећина домаћинства поседовала је гвоздени плуг. Кад се зна да су газдинства до пет хектара пасивна и да прилив капитала остварују тек она од 10 и више хектара, јасно је да је Србија заостајала за развијеним државама Европе.¹⁵

Занати и трговина

У привреди Србије, занатима је припадало важно место. Варошима и варошицама дуго су давали обележје, како по изгледу тако и по начину живота. У почетку су се делили на сеоске (ковачки, абацијски, мутавцијски ...) и варошке (механцијски, терзијски, дунђерски, ћурчијски итд). После земљорадничког, занатлијско становништво било је најбројније, што речито говори колики је значај имала ова привредна делатност. Еснафском уредбом (1847) уређени су односи у овој грани привреде, али с доста заостатака из феудалне епохе. Уредба је остала на снази дуго, с малим допунама извршеним у два маха (1849, 1853), све до Закона о радњама (1910), када је заведен нов еснафски поредак. Супарништво домаће и стране индустријске робе, као и појава нових заната, узроковали су опадање старих заната и њихових еснафа.

Дуго је трговина била везана за занате и сточарство. Сметње њеном развоју биле су: монопол кнеза Милоша над трговином, неповољној аустријско-турској царинској тарифи која је подразумевала за све време вазалног положаја Кнежевине 3% на робу увезену из ње (важило од Пожаревачког мира 1718. до Трговинског уговора Србије и Аустро-Угарске из 1881, кад је повећана на 8%), непостојању кредита и новчаних завода, лошем саобраћају. Слобода трговине успостављена је Уставом из 1838, а добијањем независности Србија је стекла право склапања трговинских уговора, што је чинила сходно

својим потребама, отишавши испред нешто бољег аустријско-турског трговачког уговора из 1862. и сопственог Трговачког закона из 1860. године.

Унутрашња трговина у земљи обављала се понајвише на панађурима (вашарима). Постојање и рад панађура законодавно су уређени 1839. и 1865. године. Пораст броја вашара и остварени приходи говоре о развоју трговине: 1839 – 18, 1865 – 30, 1889 – 135 с приходом од скоро 11 милиона динара, 1910 – 176 с приходом вишим од 37 милиона динара. Тек крајем овог раздобља панађурима почињу да конкуришу стални пазарни дани.

Слабе комуникације чиниле су село још удаљенијим од административних центара и вароши. Трговачки и занатлијски еснафи били су противни отварању сеоских дућана, па је Законом из 1870. и његовом допуном (1891) прописано да се могу отворати на четири часа удаљености од вароши или варошице, али с ограниченим асортиманом робе, па се сељак и даље споро и тешко снабдевао неопходном робом.

Извозна трговина била је усмерена према Аустријској монархији (1843 – 58%, 1880 – 88%), а преостали део према Турској, Влашкој (касније Румунији) и другим земљама. Тек Царинским ратом Србија је успела да раздије аустроугарски монопол. Извозна трговина бележила је стални пораст, па је, до издијања Царинског рата, највећи део извоза отпадао на живу стоку (свиње и говеда 35–40%), затим житарице (кукуруз, пшеница око 25%), на производе рударства, занатства и индустрије (око 20%) и на воће (12%).¹⁶

Индустрија

Зачеци индустрије, изузимајући рударство, темеље се на занатима који су се развијали сходно увећаним државним или народним потребама. Једна од првих фабрика била је Правитељствена ледерница (кожара) у Топчидеру (1837), али је током целог периода највеће индустријско предузеће била Тополивница (Војно-технички заводи) у Крагујевцу (1853).

Законима о потпомагању индустријских предузећа (1870, 1898) држава је настојала да индустрију постави на чвршће основе, давањем разноврсних повластица. Године 1898, Србија је имала свега 28 индустријских предузећа са укупном погонском снагом од 919 коњских снага и 1.702 запослена радника, док је укупна вред-

ност производње износила 3.787.671 динар. Највећи раст показала је у време Царинског рата, године 1910. било је 428 предузећа са 24.030 коњских снага, 16.095 радника и оствареним приходом од 74.378.000 динара.

Рударство, и поред заинтересованости страног капитала, није постигло завидне успехе. Од 1837. до 1900. године отворено је 60 рудника, од којих су половину чинили угљенокопи. Крајем 19. и почетком 20. века, највећи пораст имао је камени угаљ, али је производња мрког угља и даље била највећа. Потом су долазили рудници обојених метала и каменоломи.

Прехрамбена индустрија заузимала је истакнуто место (са девет пивара, 181 парним млином – 1900, фабриком шећера), а потом и текстилна (чије седиште постаје Лесковац од краја 19. века), стакларска итд.

Физичку снагу и пару почиње да потискује струја, пошто прва електрана почиње с радом 1895. године, али ће тек после једне деценије започети озбиљнија градња електричних централа.

Иако се јавила са знатним закашњењем, индустрија је имала већу акумулациону способност од осталих привредних грана.¹⁷

Финансије

Нововековна српска држава финансијски је боље стајала у време кад је настала него касније, а разлог томе требало би тражити у чињеници да су државни и друштвени расходи тада били знатно мањи него у потоњем времену. Устаници нису били у могућности да формирају буџет, али су морали да позајмљују у земљи и иностранству, ради куповине оружја и муниције. Тек кнез Милош финансијама поклања више пажње. Пуних двадесет година, државни и кнежев новац чувани су у једној, заједничкој каси, да би били одвојени тек 1835. године. У почетку, Главно казначејство, а потом Министарство финансија (1834, 1839) водило је бригу о државним финансијама. Основни државни финансијски извор били су непосредни порези.

Током целе прве владавине кнеза Милоша Србија је бележила буџетски суфицит, највећи је био 1834. године – 2.755.351 грош. Кад је кнез Милош напустио Србију, у државној благајни остало је 550.283 дуката царска, док је владар понео са собом 549.928 дуката царских. Званично је кнежева благајна била незнатно, али у стварности, била је знатно већа од државне. Вишком који је за собом оста-

вио кнез Милош покривани су државни губици неколико наредних година. Први буџетски дефицит забележен је 1840, затим 1848. и још пет пута током владавине Александра Карађорђевића. Осим 1863. и 1867, све године кнез Михаилове друге владавине биле су дефицитарне, што се касније није битније мењало, иако су завођени нови намети и подизани зајмови. Ако је формално постојала буџетска равнотежа прихода и расхода, она је била привидна, јер су државни расходи редовно премашивали приходе.

Стекавши статус вазалне Кнежевине, Србија је Порти давала трибут (данак) у висини од 2.300.000 турских гроша, приде још 45.000 за нишки ђумрук од 1835, а то је веома оптерећивало државни буџет, с читавих 47,5%! Вешто изведеном финансијском реформом 1837. и 1838. године, кнез Милош је смањио трибутарну обавезу Кнежевине према Царству за читавих 36%. Године 1838. данак од 2.345.000 турских гроша оптерећивао је државни буџет са свега 11%, колико је износила кнежева цивил-листа! Тиме је трибут Кнежевине сведен на минималан износ, што се сматра великим државничким и економским потезом кнеза Милоша, па је знатно ублажен, с финансијске стране, вазални положај Србије. Трибут је остао непромењен, иако се Порта трудила да га повећа, до стицања независности, кад је престало његово исплаћивање.

Порески систем више пута је мењан, али је најважнија промена уследила после укидања феудализма у Србији (1835). До тада, српски сељак је био оптерећен са 17 разноврсних давања: султану – харач, главница и чибук, спахијама – десетак од усева, главница, порез на казан, воденицу, жир, сено, свиње, вино, кошнице, и још неке ситнице, српској држави – лични порез, свештенички порез, димница, бач, кулук, народни прирез. Од тада, све претходне новчане и натуралне пореске обавезе прерачунате су на шест талира, па се нов начин опорезивања исплаћивао у две рате по три талира. Порез је оптерећивао сељака сходно вредности имовине, и то тако што су чиновници процењивали њену вредност и према њој одређивали износ, који је у просеку вредео шест талира. Оваквим пореским системом богатији су плаћали више а сиромашнији мање. Смањивање пореза са шест на пет талира (1839. и 1841) било је краткотрајно, а изведено је из политичких, а не фискалних потреба државе.

После неуспелог покушаја увођења прогресивног пореза 1861, Законом из 1864. године извршене су пореске измене и то тако што је главница повећана са пет на шест талира, а делила се на два дела

по три талира. Први део био је лични порез и на све је подједнако падао (и на чиновнике који до тада њиме нису били оптерећени), док су се преостала три талира разрезивала по имућности.

Законом о непосредној порези (1884, измене и допуне 1891) установљен је порез на земљиште, зграде, принос од капитала, приход од рада и на личност. Лични порез плаћали су сви, док су за остала оптерећења порезници подељени у пет категорија, према вредности имовине и плаћали су од осам до један динар, односно од сто до четири динара годишње.

Кад је Србија стекла вазални положај, слично је било и раније, у оптицају су биле 43 монете, а најпознатије су – златна махмудија и цесарски дукат, сребрни талир и бакарни грош. Од 1868. године, Србија кује сопствени бакарни новац, од 1873. сребрни и златни и назива га динаром, усвајајући правила Латинске уније. Сребрни динар постао је српска новчана јединица. Законом из 1878. године Србија је ковала златнике од 20 и од 10 динара, сребрњаке од 5, 2, 1 и пола динара, и бакарни новац од 10 до 1 паре. Прва српска банка основана је 1869, али Народну банку Србија је добила тек 1883. године. Уочи Балканских ратова било је у Србији 188 новчаних и кредитних установа, са капиталом од 51.193.000 динара.

Ратови, изградња железница, подмирење разних државних потреба, нагнали су Србију да склапа међународне зајмове. Од 1862. до 1913. године склопљено је 27 иностраних и шест унутрашњих зајмова. Србија је наследила нешто више од 28 милиона дуга из времена пре стицања независности, а Краљевина СХС преузела је њене дугове у висини од 815,3 милиона динара у злату. Крајем 19. века, српска држава била је веома задужена.¹⁸

Престоница

Простор на којем постоји *Београд* одувек је био од великог стратешког, геополитичког и привредног значаја. Подигнут на ушћу Саве у Дунав, на граници Средње Европе и Балкана (према ужем поимању овог појма), Београд је имао бурну прошлост. У саставу српске средњовековне државе налази се од 1284, угарске од 1319, поново српске од 1402, па још једном угарске до пада под турску власт 1521. године. За владавине краља Драгутина и деспота Стефана био је престоница Србије. Ослобођен је од Турака у време Првог српског устанка, варош на Светог Андреја Првозваног, 12.

децембра 1806, а тврђава на Светог Стефана, 8. јануара 1807. године, и био је то један од највећих устаничких подухвата. Угушењем Првог устанка, Београд је поново био седиште београдског везира до 1867. године, кад су се Турци из њега коначно иселили.

Престоница нововековне српске државе мењана је више пута. Устаничка држава званично није имала престоницу, али може се узети да је *Тойоли*, месту у којем је живео и најчешће боравио вожд Карађорђе, припала та част. После реформе из 1808. и 1811. године вожд је све више пажње поклањао свом двору у Тополи. Припреме за подизање тополског града обавио је 1810, а цркву посвећену Светој Богородици саградио је 1811. године. Утврђен град од камена зидан је три године (1811–1813), правоугаоног је облика, са троспратним кулама на угловима. Унутар града подигнута су два велика конака, од којих један и данас постоји. Карађорђев град у Тополи није био само вождов дом и престоница Србије, већ и војни центар и складиште оружја и муниције. Турци су га спалили 1813. године, а кнез Милан разорио после Тополске буне (1877).

Од Другог устанка, престоница Србије била је тамо где је боравио кнез Милош – у Горњој Црнући и у Крагујевцу. *Горња Црнућа* је мало место на јужним падинама Рудника, у коме је живео Обреновић од 1815. до 1818. године, уз повремене боравке у Београду. Данас само реконструисана кнежева кућа подсећа на то време.

Кнез Милош се за *Крагујевац* као престоницу Србије одлучио зато што је био удаљен од турских утврђења и већих насеља и зато што је био у средишту земље. Кнез се доселио у Крагујевац 1818. године и одмах започео да отвара неопходне политичке, црквене и културне установе. Иако је често путовао по земљи, Обреновић се најдуже задржавао у престоници, затим у Пожаревцу и Топчидеру. У њему је прочитан трећи Хатишериф (1833), којим је Србија стекла аутономни положај. Скоро све народне скупштине одржане су у Крагујевцу, ту је написан и прокламован Сретењски устав.

У време када је постао престоница Србије, Крагујевац је био мало место, углавном насељено српским становништвом и с нешто мало Турака и муселимом. Тада је имао 193 куће и 378 особа које су плаћале харач, дакле, око 1.300 становника. Број кућа повећао се 1834. на 369, а 1839. године на 384, а број становника са 2.235 на 2.325. Иако је био престоница земље, испред њега је, по величини, било у Србији седам других насеља.